

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ביטויים מעולם הקבלה בלשוננו

ערטילאי ; נשמות ערטילאיות

מוצאו הארמי של השורש ערטל מתברר מתוך עיון קל במילונים¹: הוא מובא ממקורות של הארמית המזרחית (התלמוד הבבלי, הלשון הסורית) ומן התרגומים הארץ-ישראליים כאחד, ומשמעותו שם "היה ערום". מן הארמית קלטה את השורש גם לשון חכמים, אלא שרק צורות הפועל שלו בלבד מובאות במילונים התלמודיים². שם התואר ערטילאי, השכיח אף הוא בארמית במשמעות "ערום"³, לא נרשם בעברית אלא מחיבורים מאוחרים, ובמשמעות מושאלת "ריק ופוחז" (כשם-תואר מועצם): "מעשה היה בשני בני אדם שהיו שונאים זה לזה והלך האחד והשחיד ערטילאי אחד שיוציא לעז על בתו של חבירו שקדשה", מרדכי לקידושין

---

1. עטל מצוי בערבית במשמעות "ערום". יש לראות אפוא בערטל את הרי"ש כיסוד ובידול (דיסימילציה) לביטול הכפלת הטי"ת.
2. כגון: הקב"ה מערטלו [את גלגל החמה] מנרתיקו (בראשית רבה ו, ט), וידעו כי ערומים הם אפילו מצוה אתה שהיתה בידן נתערטלו הימנה (שם ט, יא).

3. הש': גברא ערטילאי דלית ליה ולא כלום (ב"מ מו ע"א = אדם חסר לבוש שאין לו ולא כלום; והכחנה שאין עליו שום בגד); וכן תרגום אונקלוס לבר' ג, י, יא.

תקס"ט 4). אלא שעל פי מקורות מועטים אלה ועל פי השתלשלות סימאנטית זו בלבד לא נוכל להסביר את שכחותה ואת משמעויותיה של המלה ערטילאי בעברית המודרנית. שהרי היום משמש שם-תואר זה מלבד במשמעות שבארמית "ערום" (ודווקא במשמעות זו הוא נדיר מאוד) גם במשמעות מושאלת: "מופשט", "לא-ממשי" 5 (כגון: ... פורמולה ערטילאית... ג' שלום, שבתאי צבי, עמ' 10). נמצא שבין המשמעויות "ערום" — "ריק" "פוחז" (ערום מן המצוות) — ובין "מופשט", "אי-ריאלי" שבשתי הקצוות חסרות חוליות ביניים.

את החוליות המקשרות נמצא בגלגוליה של המלה ערום בעברית שבתחום עֶרְב וּבספרות המאוחרת שהושפעה ממנה. המתרגמים שבימי הביניים הרחיבו את משמעות התואר המקראי "ערום" בדרך של תרגום שאילה מערבית, כפי שנהגו במונחים רבים 6, והכניסו בו את כל משמעויות שם-

4. מובא בבבליהודה 4270 ב', ערך ערטילאי. משמעות זו של שם-התואר היא המשך הדרוש על "ערום": ערום מן המצוות; הש' בספרי רב' לו: "גכנס (דוד) למרחץ וראה את עצמו ערום, אמר: אוי לי שאני ערום מן המצוות", ואותו דרוש ב"ערטל" בבב' יט, יא (עי' לעיל הערה 2).

5. רק במילונו של א' אבן-שושן ובמילונו של מ' מרן רשומות משמעויות אלה; אצל מרן גם ערטילאות = חוסר ממשות (בהשאלה).

6. עי' על כך אצל רא"ם ליפשיץ, כתבים ב', יא ואילך; טורטשינר, מלים שאולות בלשוננו, תרצ"ז, עמ' 56; ב' קלאר, מחקרים ועיונים, עמ' מד ואילך.

התואר הערבי מג'רד (ערום, מופשט). על כן נוכל לקרוא בתרגום דברי ר' שלמה אבן גבירול: "והיסוד אי אפשר שיהא נמצא ערום מהצורה («מקור חיים» ד, ז); ואצל הראב"ד (מאה י"ב): "ידענו בשכל שאין דבר מאלה לצורה אנושית, כל עוד שיקחה השכל מופשטת ערומה מכל זה" (האמונה הרמה, 35); וכן בתרגום דברי הרמב"ם: "והשגת הנקי מן החומר הערום מן הגשמות לגמרי, כבדה מאד על האדם" (מורה נבוכים, א, מט) 7.

אחר שהתרחבה משמעות ערום, חזרו והעמידו המחברים במקומו את התואר הארמי ערטילאי, ומעתה נמצא גם ערטילאי במשמעות "מופשט", "לא-ממשי". ומדוע העדיפו ערטילאי על ערום? מסתבר, שפעלו כאן מניעים נפשיים שונים 8 פעולה משותפת: השאיפה לבהירות ההבעה הביאה לידי בידול בין ערום, שהוסיף לשמש במשמעות של "חסר לבוש", ובין ערטילאי, שעיקר שימושיו היו בהשאלה כבר מזמנים קדומים; והשאיפה ליופי ההבעה פעלה להחלפת מלה, שיש במשמעותה טעם לפגם, במלה ניטראלית, שהייתה ניטראלית בגלל נדירותה בלשון יום יום; וגם השאיפה לחיסכון ולנוחות בהבעה גרמה להעדפת שורש בעל זיקות אסוציאטיביות מרובות בצורת המלים — כלומר שאפשר לגזור

---

7. המובאות מראב"ד עפ"י בן יהודה 4719 ערך ערום; מרשב"ג

ומהרמב"ם עפ"י ר' קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, ערך ערום.

8. עיי' Havers, Handbuch d. erklärenden Syntax, Heidelberg

1931, עמ' 144 ואילך.

ממנו פעלים ושמות בקלות (ערטילאי, נתערטל, מעורטל) — על שורש בעל זיקות אסוציאטיביות מועטות (ערום, עירום; מערומים — בלשון המקרא בלבד), ובמיוחד כשגם צורות מעטות אלו עלולות להתערב בצורות משרשים דומים במשמעות שונה (ערום מלשון עָרְמָה). ועם כל זאת ספק הוא, אם הייתה נבחרת ערטילאי, אילולא שמלה ארמית זו מוכנת ומזומנת הייתה לקבלת המשמעות החדשה ("מופשט", "אי-ריאלי") לפי דרכה. והכשרתה לקבל את המשמעות "מופשט" באה לה מספרות הקבלה. כאן השתמשו בשורש ערטל לציין את מערומי הנפש בכל אותם הקשרים מרובים, שנידון בהם גורל הנשמות אחר המוות. תורה קדומה היא בקבלה, שלעולם אין הנשמות הטהורות עומדות בלא מלבוש, ורע חלקן של הנשמות שאין להן המלבוש הראוי למקומן. מצב זה של חסרון המלבוש, שהוא בהכרח מלבוש רוחני בעולם שמעבר לעולם הזה, מתואר באמצעות השורש ערטל, וממילא קרוב היה לראות בו את היפוכו של מוחש, ממשי.

מן המקורות הראשונים של שימוש זה בשורש ערטל נביא בזה דוגמות אופייניות בלבד. בדברי הרמב"ן אנו קוראים: "כבר נתערטלו הנפשות מן הגוף המת והניחוחו לרקבון" (שער הגמול, בסוף). ובזוהר: "כמה נשמתין ערטילאין וכמה רוחין ערטילאין אזלין בהוא עלמא דלא עאלין לפרגודא דמלכא" (חלק ב', צט ע"ב); ותרגומו: כמה נשמות חסרות לבוש וכמה רוחות חסרות לבוש משוטטות באותו עולם, משום שאינן נכנסות אל מאחורי פרגוד המלך; כלומר: אין להן

רשות להיכנס אל גן-העדן בלא לבוש⁹.

בקבלה המאוחרת ובחסידות עסקו הרבה מאוד באותן נשמות, שאינן יכולות לעלות למעלה, משום שאין להן המלבוש שטרחו למענו בעוה"ז, וגורלן תואר בתיאורי אימים, בייחוד בספרי המוסר הקבליים, שנוסדו על תורת האר"י. כך אנו מוצאים, למשל, בתפילה לתיקון קרי, המובאת במחזור מ"עבודת הקודש": "וגם הנשמות העשוקות בקליפות הנפוצות בארבע כנפות הארץ ונשמות ערטילאיות הנפזרות בין הגויים וע"י זה נתארך גלותנו ושמש בית מקדשנו" (במחזור רעדלהיים ליוה"כ).

פעמים שחזר השורש ערס ושימש בהקשר זה במקום ערטילאי. כגון בכתבי החסידות:

מספרים על ר' נחמן מברצלב, שבסוף ימיו היה נע ונד כדי לתקן נשמות ערטילאיות¹⁰, ומביאים משמו את המשל הבא: "דע כי יש שדה ושם גדלים אילנות ועשבים יפים ונאים מאד... ואילנות ועשבים הם בחינת נשמות קדושות הגדלות שם. ויש כמה נשמות ערומות שהן נעות ונדות מחוץ לשדה וממתינות ומצפות על תיקון שתוכלנה לשוב ולכנוס אל מקומן"¹¹.

---

9. על מלבושי הצדיקים בגן-העדן ע"י ג' שלום בתרביץ כד (תשט"ו), עמ' 290 ואילך. אותן בעיות בשאר חיבוריו של ר' משה די ליאון נידונו במאמרה של יעל נדב באוצר יהודי ספרד ב (תשי"ט), עמ' 71.

10. ע"י ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים ג', עמ' עד.

11. ליקוטי מהר"ן ח"א, סה.

מספרי הקבלה והחסידות נדבק בשורש ערטל, ובמיוחד בצירוף הקבוע נשמה ערטילאית¹², טעם של זוועה ואימה, טעם של אי-נעימות ומבוכה. וטעם לוואי זה מורגש בשימושיהם עד היום: נשמה ערטילאית שבלשון הספרות הגבוהה, נשמות דאזלין ערטילאין שבלשון הלמדנות, ערטילאי כלואי לשם-עצם גם בלשון הכתיבה הבינונית — תמיד מעלים בקורא את המטען הרגשי הרב האצור בהם, והרי מקצת דוגמות מכל סוגי הכתיבה הנזכרים: נשמה ערטילאית — „וכשהחמה שוקעת מתחילה זו להתאנח כנשמה ערטילאית“ (ז' שניאור, אנשי שקלוב, 9); „הטוב העליון יושב בסתר. רק הנשמות הערטילאיות מתקשטות בפומבי“, „רבות הנשמות הערטילאיות בין היהודים המבקשות תיקון...“ (א"י השל, חוות ד', תשי"ח עמ' 314,82). נשמות דאזלין ערטילאין — „הם [היהודים] לזוועה לכל ממלכות הארץ, כאותן הנשמות דאזלין ערטילאין ותועות בעולם“ (מנדלי, בימי הרעש, הוצאת דביר, עמ' תטז); „ואילו חלקה של כנסת ישראל במציאות המדינית והרוחנית של העולם הזה נשכה, כביכול נשמה דאזלית(!) ערטילאית הייתה...“ (י' בער, ציון כא, תשט"ז, עמ' 1). „שלשלת ארוכה של חיי נשמה — אבל הנשמה היא נשמה דאזלא ערטילאית, נשמה ערומה בלא-גוף“ (מ' הלמן, עשרה פרקים לשירי ח"נ ביאליק, עמ' 84).

ובמקצת בדרך השחרור מכבלי הנוסחה: „הרעיונות הנעלים... מהלכים ערטילאיים“ (עין בעין, 11.7.58), כשהארמית

12. הגדרתו במילונים: נשמות חוטאות, שלא מצאו להן תיקון.

תורגמה בחלקה לעברית. ובאחת הצורות האחרות של השורש:
"אין ערך השכלתי לידיעת מלים במעורטל כהמושגים
השקועים בהן..." (י' בן-אור, לשון וסגנון, תשי"ט, בשער
הספר). ברי מכל האמור, שמשמעות אחרונה זו של השורש
ערטל, בתוספת רגש הגנות שבו, ירושה משותפת היא מלשון
המחקר של ימי הביניים ומלשון המקובלים שבדורות מאוחרים.

שמעון תודר

אמרותיו של יעקב כהן

(מספרו "משלי קדומים")

אוהבים השמים את אמיצי הלב.
אכן לא אבן האדם.
אל קנוא ונוקם אל העם.
אם ילבש הרע את לבוש הטוב, לא יינכר זה מזה.
אשר יאמר "אהבתי את אדוני", הוא גם יהיה לעבד
עולם.

אשר משפט החרב ייקרא, לא משפט הוא, כי אם רצח
כל משפט.

אתה המשפט ואתה הכוח, ולך אפוא הצדקה תמיד.
באשר הבגידה שם הרקב.
בזאת ייבחן הטוב, כי יחזק רוחו לסבול ולבטוח באלהים.
במוסר אב יגדל בן משכיל.
בנשיקות פיו ברא אלהים את האישה.